

eugen franković

**grad
kao
agregat**

**prema sociološkim aspektima
poslijeratne arhitekture i urbanizma
u hrvatskoj**

Ulogu teoretskog apriorizma u počecima naše arhitekture i urbanizma nakon drugoga svjetskog rata obično smo skloni preuveličavati. Tako je to vjerojatno više zbog opravdane odbojnosti prema pokušajima dogmatskih intervencija u živi tok naše arhitektonske i urbanističke misli i prakse nego zbog stvarne štete koju bi neki arhi-katekizam bio nanio. Posrijedi je bila ipak više ideološka ambalaža, doduše stjecajem privremenih okolnosti, neizbježna za gotovo sve sudionike tog vremena; ipak već je tada bilo jasno da zamatanje i prematanje frazerske obloge manje dodiruju samu arhitekturu nego što štiti prste onih koji se arhitekturom bave (ne od nje, naravno). Šteta je svakako izazvana time što je izravni pogled u stanje čitave oblasti bio otežan; šifrirani dijalozi nisu mogli efikasno zamijeniti neopterećenu komunikaciju o pravim pitanjima; ali priroda te oblasti, u kojoj je moguće uvijek više slobode sačuvati za flomaster nego za pero,

amortizirala je pritisak bar u tom smislu što se pojavljivao u difuznom obliku općenite, više društvene nego posebne, arhitektonsko-urbanističke pojave. Ili možda: bilo je to trenutno stanje opće svijesti o jednom specifičnom području.

Ako promatramo dimenziju duhovne podloge prvih godina naše poslijeratne arhitekture i urbanizma, pokazuje se presudnom druga komponenta — ona funkcionalizma iz tridesetih godina.

Njezin obračun sa posljednjim deriviranim tokovima secesije u početku tridesetih godina i tada već zamorenim praznim gestama ostataka neoklasicističke obnove bio je čist i jasan kao malo koji u historiji naše novije kulture. Bio je to prodor snažne nove struje u mrtve vode parvenijskog građanskog samozadovoljstva, militantni prekid s tipičnim prelaznim stanjem, koje kasnije vrijeme bilježi prije svega zato što krah takvog stanja upravo vapi za danom kad će se zbiti.

I odatle — iako ne samo odatle — potpunost pobjede funkcionalizma u našoj sredini, a odatle i njegov naglašeni radikalizam i konzekventnost u poziciji pa i — mutatis mutandis — zamor u prijeratnim godinama: do nekih se konzekvencija ne može stići ako se nalaze s onu stranu društvenih okvira. Historijskoj tragediji »zemljaša« — da započinjju socijalno motiviranim tezama a afirmiraju se kao graditelji ekskluzivnih vila — u tome je razlog i objašnjenje. Ipak, rat tako na kraju jednog toka, krivudavog i prekinutog, konzervira nerealizirane potencijale intencija koje su taj tok pokrenule. Kraj rata mogao je sve to burno osloboditi, i mnogi su elementi situacije optimistički obećavali da su sada stvari na svom mjestu i svi putovi otvoreni jer od opozicije građanskom samopotvrđivanju do otpora adaptaciji naručiocu — u čitavom rasponu velikog i napetog luka zemljaške borbe — sve je dobilo svoju povijesnu satisfakciju. Autoritet — sada već pojma — »zagrebačke škole« bio je vanjski znak sigurnosti tog ponovljenog starta.

S jednom rezervom: onom ideološke ambalaže; u nju nisu stali instrumenti te borbe; nametala je da se pozicije brane i — protivnikove — napadaju oružjem drugih. Perpetuum identifikacije društvene moći s morfološkim repertoarom moći obnovio je, na drugoj razini i u novoj sredini, svoj poznati krug koji ni rubno ne dotiče realna pitanja postojanja društva i položaja čovjeka u njemu — ta jedina pitanja što pokreću invenciju arhitekta u prostoru koji nas okružuje.

Ali u prirodi je tih pitanja da se ne ukidaju mimoilaženjem. A u prirodi je arhitekture da se ne ukida

zastajanjem misli o njoj. Zato je za misao arhitekture važniji njezin stvarni odnos prema vremenu i sredini u kojoj nastaje od eksplikacije tog odnosa. Važniji, jer je jedini odlučan. Razno sudjeluje, ali ono što najzad jest, to je moć arhitekture da se ostvari na svojim razlozima. Odatle i njezina dopunska obveza: ako je ne određuju kontaminacije sa strane (a Nervi je na Lago di Como dokazao da im može potpuno izmaći), onda je isto tako ne mogu uništiti kao što joj ne mogu ni osigurati alibi. Pustimo stoga historiji i sociologiji kulture uopće ono što je u centru njihove pažnje, za volju veće jasnoće onog što pripada historiji i sociologiji arhitekture i urbanizma posebice.

U toj je historiji uzalud se utjecati izvan same arhitekture. Ono što je njezino, ostaje joj i na slavu i na oprez.

Stoga nam se prvi sloj podloge naše poslijeratne arhitekture i urbanizma, onaj još žive, prije rata stvorene, tradicije, čini utoliko važnijim: taj je autentično arhitektonski, nastao na samom tlu formiranom udarima tokova povijesti naše suvremene arhitekture. On je bio pravi medij poslijeratnog arhitektonskog zbivanja.

Stvarni medij u kojem su formulirani — premda popraćeni »nacionalnim i socijalističkim« frazama — stvarni odgovori na stvarna pitanja.

A ta su stvarna pitanja zapravo sociološki sloj podloge; onaj kompleks koji tvori vrijeme suočavajući arhitekturu sa »sadržajima« kao konkretizacijama koje uvijek zaista *sadrže* (smislom i značenjem što ga u sebi nose) totalitet aktualnog. Stoga je relacija arhitekture i urbanizma prema svojoj aktualnoj sociološkoj podlozi čvorna tačka njihova određenja.

sindrom nulte tačke

S vremenom su neke tipične situacije zaboravljene, ali tako je to bilo: ruševine; nedostatak tehnike, materijala, radne snage, organiziranih građevinskih pogona, pa i projektantskih biroa. Ruševine svagdje — i ondje gdje su nepodnošljive i jedan dan: razrušene i minirane luke, razorene čitave trase željezničkih pruga; bilo je pokrajina bez krova nad ljudskim stanom.

Postoji stanoviti praktičizam građevinskog aktivizma koji nije rođen iz ravnodušnosti, nego maksimalne angažiranosti: *glavno — da — se — radi*. Poznato je taj mentalitet u kasnijem vremenu u obli-

ku rutinerske neosjetljivosti za slojevite i mnogoznačne efekte pothvata, kao dominacija građevinarske svrsishodnosti kojoj je arhitektonsko projektiranje puka izrada tehničke dokumentacije, specijalistički doprinos jedino potrebnoj i opravdanoj akciji kojoj cilj ne smije udaljavati nijedna faza, a najmanje pripremna... Doktrina nastala na nultoj tački; funkcionalizam bijede bio je rođen ovdje.

Treba da mu upamtimo ishodište bar da bismo shvatili razmjere neopravdanosti da potraje i karakter drugačijih motivacija koje su ga održale: motivacija ravnodušnosti prema razlozima građenja. Dijete materijalne pustoši održalo se i razvilo u snagu duhovne pustoši.

priroda podloge

Naša se moderna arhitektura konstituirala prije drugoga svjetskog rata u ambijentu koji je bio odviše nerazvijen da bi bio suvremen. To je arhitektura na rubu suvremenog svijeta; djelo uskog kruga onih koji intenzivno komuniciraju s tim svijetom, ali na reduciranoj skali njegovih problema u vlastitoj sredini. I teme su te arhitekture reducirane kao i njezina rasprostranjenost. Ona se pojavljuje gotovo isključivo u malom broju gradova; unutar njih ograničena je na građanske vile u ekskluzivnim zelenim četvrtima i na poneku interpolaciju u stereotipnom redu najamne stambene navike. Javni su objekti malobrojni: Pičmanovi fakultetski objekti, Zemljakove škole i Denzlerova poslovna zgrada u Zagrebu, Albinijev neboder u Sušaku i Planićev dom na Sljemenu primjeri su dragocjenih — epizoda. Podiže se ta arhitektura, onemogućena da zadre u izmjenu postojeće strukture gradova, kao stvar kulturnog akta jednih, a društvene afirmacije drugih sudionika, ali bez izgleda da bude akt afirmacije modernog svijeta u našoj sredini. Gradovi u kojima nastaje naša suvremena arhitektura definirani su do prvoga svjetskog rata. Vrijeme između dva rata u strukturi našega grada nije izmijenilo gotovo ništa osim što je dodalo velike izgrađene površine postojećim odnosima u gradskim aglomeracijama. Nedostatak značajnijih promjena u ekonomsko-prostornoj funkciji grada uzrokovao je izostajanje i novih problema i neophodnost drugačijeg kuta gledanja na grad — urbanizam i arhitekturu uopće. Drugačiji kut gledanja na grad, urbanizam i arhitekturu nije bio neophodnost egzistencije sredine nego stvar upućenih. Odatle ta redukcija na suženi registar arhitektonskih

tema i priroda pravog rezultata borbe za suvremenu arhitekturu u Hrvatskoj: nalazimo ga pretežno kao kulturni fenomen.

Prvi zaključak, važan za našu temu, jest, dakle, da je važnost prijeratne moderne arhitekture u poziciji koju je ostvarila potisnuta na usko tlo, a ne u formiranju zaista nove materijalne okoline čovjeka u našem ambijentu.

novе teme; intencije i rezultati reprezentativnog

Socijalnim promjenama i materijalnim stanjem društva eliminirane su u prvom poslijeratnom razdoblju glavne teme prijeratne arhitekture: privatna i najamna stambena zgrada.

Vila je čak ideološki kompromitirana. Stambena se zgrada najprije pojavljuje rijetko, a kasnije je sve važnija, ali od prvih godina ona je već dio drugačije ambicije: načelno je unutar stambenog naselja a i gotovo uvijek soliterna. Interpolacija nastavljenе strukture postaje specifična pojava.

Veoma je važan javni objekt; na njemu se koncentriraju ambicije društva i izravno mu je upućen zahtjev da bude monumentalan i reprezentativan. Oko njega se odvija sukob između doktrinarne koncepcije i funkcionalističke ortodoksnosti. Mogućnost pozitivnog razrješavanja tog sukoba u smislu takvog razvijanja slobodne morfologije i tipoloških inovacija moderne arhitekture koje intenziviraju njezinu ekspresivnost nije bila iskorištena. U opterećenoj polarizaciji treće rješenje činilo se na obje strane kao kamuflirana protivnikova pozicija; trebao je da prođe gotovo čitav šesti decenij da se razabere kako je moderna arhitektura odabrala upravo taj »srednji put« kao izlaz — ali izvan nas i bez nas.

Možda je taj pravi razlog momentanog zaostajanja naše arhitekture jedan od najpoučnijih primjera kako se skupo plaća bavljenje pogrešnim problemima u kulturi, koliko je vrijedno vrijeme kulturnog života.

Logikom stvari prešutno je (a ponegdje i izričito) u prvim godinama formirana ljestvica društvenog interesa za različite arhitektonske teme, po kojoj su na vrhu savezne političke institucije — a na dnu industrijska arhitektura. Intervencija oficijelnog interesa nije propisivala morfološke kanone, pa je samo stanovita pozerska tvrdoća, a u lošijim slučajevima nezgrapnost i tek ponekad i očit dosluh s koncer-

vativnošću, oznaka projekata reprezentativnih zgrada u poslijeratnim godinama. Šteta po našu modernu arhitekturu nije toliko u tome što bi arhitektonski rezultati tih godina bili loši koliko u tome što je arhitektura, opterećena pogrešnim angažmanom, gotovo iskopčana iz međunarodnih tokova. Tako se neki projekti mogu pohvaliti gotovo izazovnošću, kao posve »čisto« projektiran Kauzlarićev reprezentativni hotel za Beograd. Nezgoda tog projekta nije u tome što bi se arhitekt povlačio na lažne i njemu tuđe pozicije, nego u tome što je prisiljen da se angažira u obrani i da vidi svoj uspjeh u zadržavanju osvojenog umjesto u osvajanju novog. Kako nije riječ o individualnoj sudbini nego o položaju sudionika zajedničke sudbine, i taj je slučaj primjer onog zastajanja koje je, jer su se drugi razvijali, značilo zaostajanje.

bezuvjetnost pravila i okolnost iznimaka

Nisu sva područja arhitekture bila pojednako izložena neugodnoj oficijelnoj pažnji niti su uopće zahtjevi za poštivanjem nekih proklamiranih principa uvijek djelovali kao udarac u čelo. Djelo arhitekta Jurja Najdharda pokazuje kako je jedan od dva kardinalna principa (»nacionalno po formi«) djelovao kao netraženi stimulans za nastajanje opusa koji se ubraja među najvrednije u našoj suvremenoj arhitekturi uopće. Naravno ne zbog toga i takvog stimulanasa, nego zbog invencije neovisne o njemu (koja mu je, uostalom, prethodila odavno), ali treba napomenuti: potpuno u skladu s proklamacijama. Najdhardov slučaj nije samo značajna iznimka koju je nemoguće mimoići (što bismo i mogli, ne pišući pregled), nego i primjer koji potvrđuje napomenu o stanovitoj nesraštenosti prijeratne hrvatske arhitekture s vlastitim ambijentom i njezine, zbog toga, relativno male otporne snage. Ondje gdje je srasla, pokazala se i veoma otpornom. Ali zato kao da je trebalo još jedno presađivanje — iz Zagreba u Bosnu.

Uopće, neke neisticane, naoko sporedne, okolnosti kao da su odlučivale u tom pokrenutom vremenu koje je govorilo velikim i odlučnim riječima.

Takvih iznimaka, kao što je iznimka Najdhardova rada u odnosu na druge, ima još: unutar opusa pojedinih arhitekata prema njihovu vlastitom opusu. Tako npr. Kauzlarić, Stričić, Haberle i R. Marasović projektiraju na Plitvicama arhitekturu sukladnu po vrsti, vrijednosti i dometu Najdhardovoj.

obnova splita 1944. g.

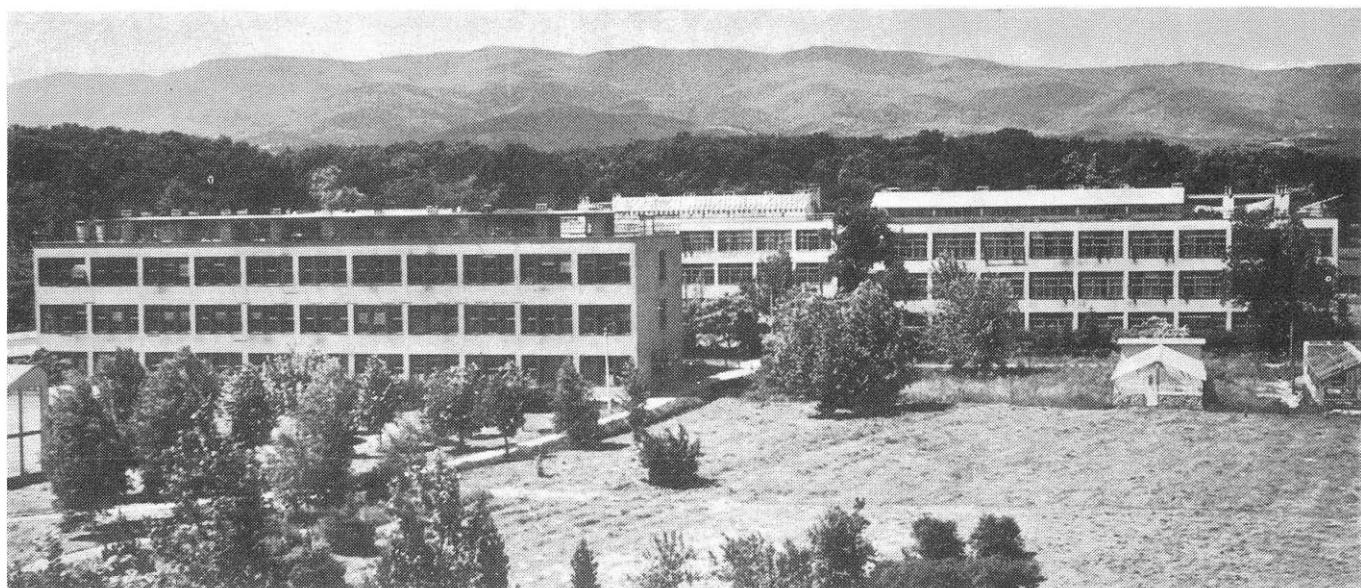
59

josip pičman
fakultetski objekti u zagrebu

drago ibler
vila u zagrebu

60

Najdhardovu arhitekturu ne možemo, dakle, objasniti samo izuzetnom, premda neospornom, nadarenošću, nego okolnostima u kojima je bilo moguće da se kreativni interes suvremenog arhitekta razvije toliko suglasno oficijelnim intencijama da ih zadovolji a one njega ne pobijede.

U Hrvatskoj, u poslijeratnim godinama, takve okolnosti javljale su se tek izuzetno pa nisu mogle trajnije podržati izrazitu vlastitost suvremene arhitektonske orijentacije.

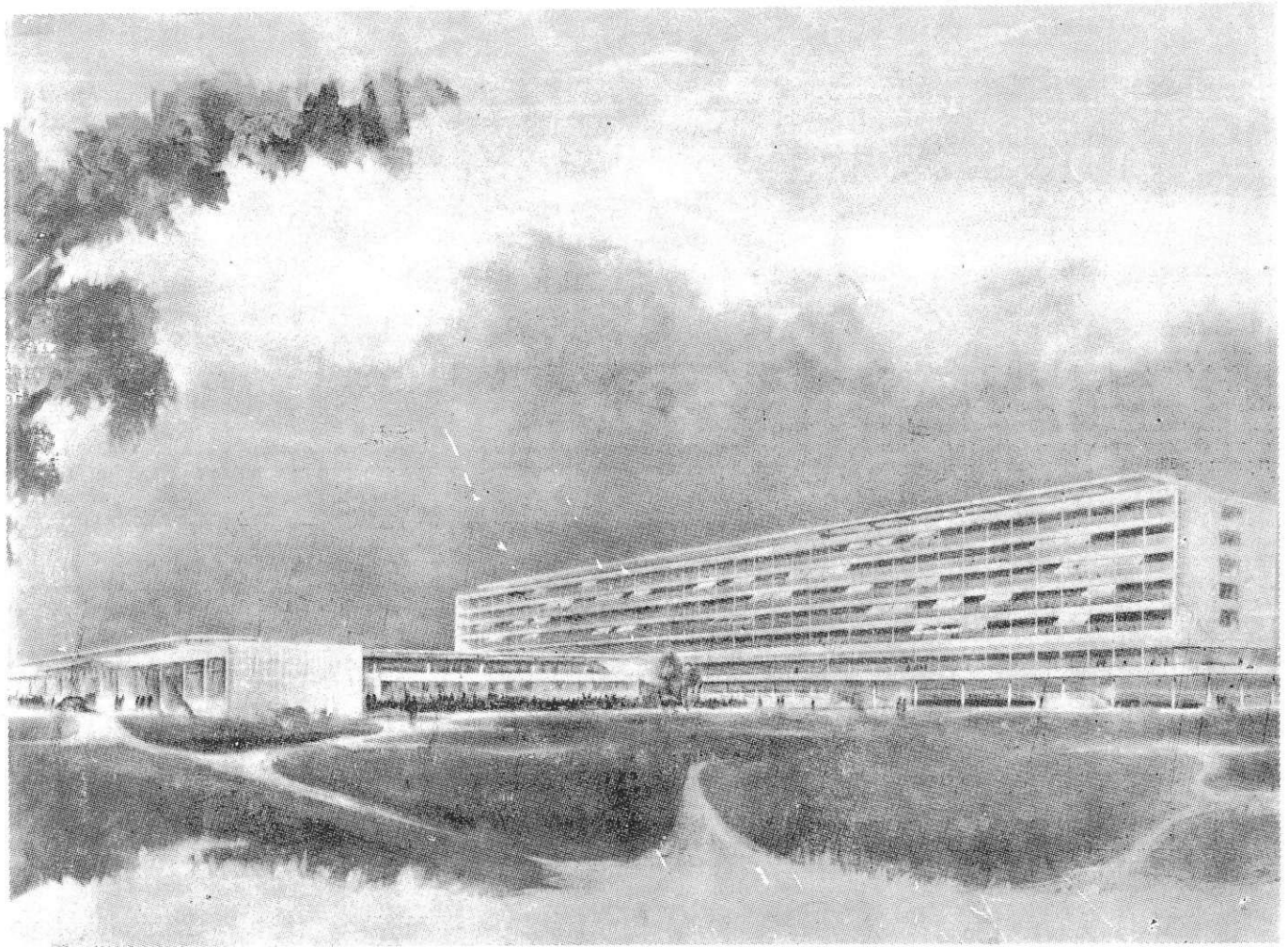
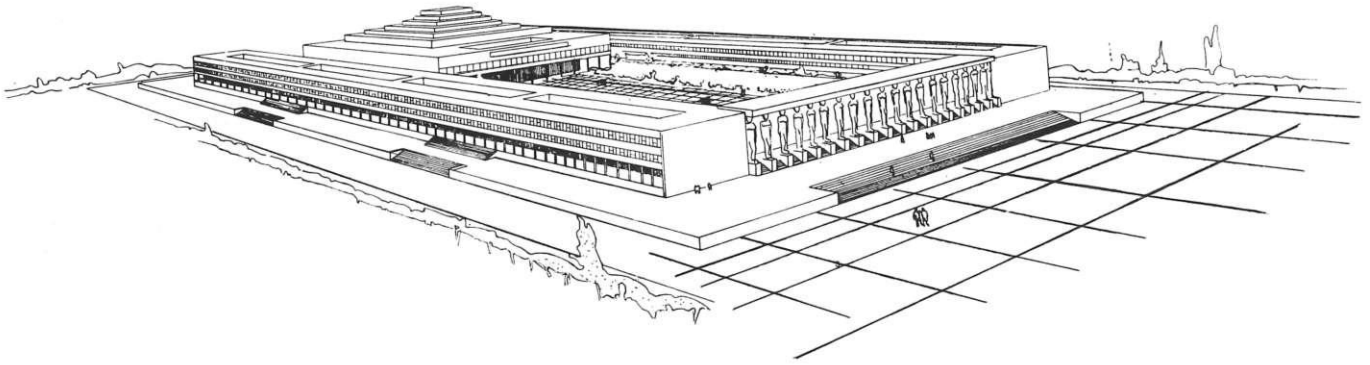
industrijska arhitektura: kontinuitet u drugom

Područje koje je najmanje ovisilo o takvim okolnostima, jer je potpuno izbjeglo normativnim predznacima, područje je industrijske arhitekture. Komunicira s tehnologijom proizvodnje, a tu se već teorija umjetnosti stanovitog tipa vlada nezainteresirano. Možda onom istom razlogu, kojem zahvaljuje svoju autonomnost, ta arhitektura treba da uputi i zamjerke kao krivcu nezainteresiranosti naše kulturne javnosti za jedan neosporno značajan kreativni rezultat. Do danas još nije potpuno priznata ravnopravnom arhitekturom, a i u vrijeme kad je nastajala i bila bilježena više je izazivala pažnju zbog nekih imena, afirmiranih ranije i drugdje, nego vrijednošću koju sadrži sama i tako pridonosi i autorovoj reputaciji.

Kao što je glavni napor zemlje bio ulagan u podizanje industrije, tako i tu arhitekturu označuje duh velikih poteza: po dimenzijama prostora, masama, konstruktivnim sistemima i posljedicama u prostorima gradova unijela je u fundus naše moderne arhitekture novum, koji se više neće gubiti, nego samo proširivati. No premda je bila ono područje arhitektonskog stvaranja koje je najpovoljnije primalo prijeratne formacije naših najboljih arhitekata, treba uvidjeti i to da stanovitu beskonfliktnost u industrijskoj arhitekturi treba zahvaliti i njezinoj svedenosti na jednostranost i jednostavnost funkcija kojima služi. Pitanje položaja čovjeka moguće je više nego bilo gdje drugdje svesti na osnovne normative biološkog karaktera. Stanovitoj podijeljenosti na reprezentativno, u kojem treba izraziti opće vrijednosti u društvu, i praktično, u kojem je sve podređeno neposrednoj svrsi, izmiče konkretno pitanje o čovjeku u arhitekturi. Tako je vrsta vrijednosti industrijske arhitekture sklopila problematski krug tipologije naše poslijeratne arhitekture pridonijevši u ovom ključnom aspektu stupnju njegove nedovoljnosti.

galić, šegvić, augustinčić
konkurs za zgradu predsjedništva vlade fnrj (druga nagrada)
kauzlarić, horvat, ostrogović
konkurs za zgradu reprezentativnog hotela, novi beograd (prva nagrada)

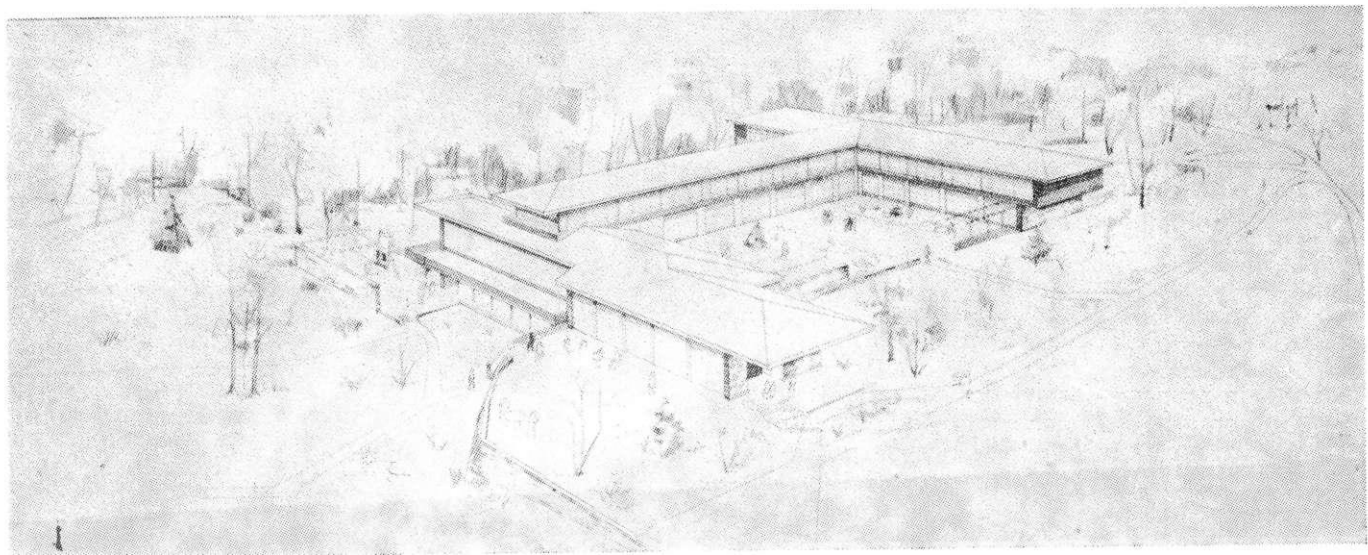
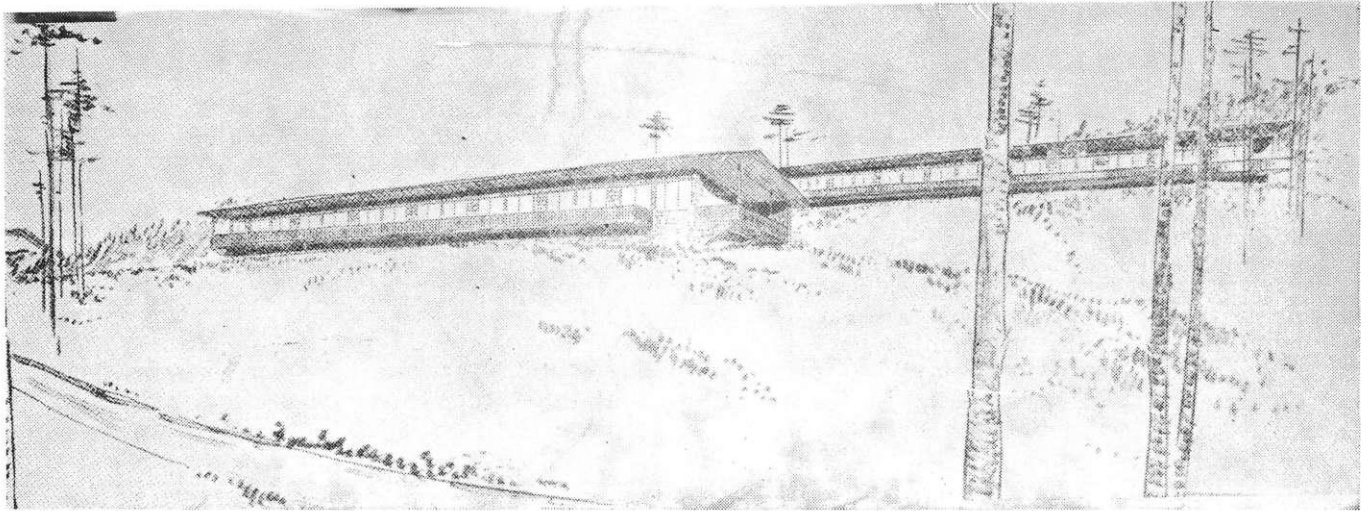
62

m. haverle, hotel leskovac
strižić, prijedlog za hotel na velikoj poljani
juraj neidhardt, projekt stambene zgrade, crtež

63

prema novom u poslijeratnoj stambenoj arhitekturi

Pojavila se ta arhitektura pretežno vrlo skromno kao siva i neugledna, tvrda strana svakodnevnog života jednog vremena u kojem društvo prozaično rješava samo najnužnije u stambenim potrebama onih svojih članova koje, iz nekih razloga, mora zadovoljiti. Vrijeme je to u kojem se stambeno pitanje načelno uopće ne rješava građenjem, nego socijalno-administrativnim odlukama, a na bazi stambenog fonda koji već postoji. Naoko je stoga riječ o arhitekturi gole nužde koju i ne treba drugačije promatrati nego kao socijalni napor.

Međutim, materijalno bogatstvo i duhovna razina nisu korelativni kvaliteti; pogriješit ćemo stoga ako odgovor za sve što se događalo tražimo isključivo u materijalnoj sferi. Smisao događanja ostao bi nam tako prikriven a problem mimoiden.

Zato najprije istaknimo dobitke i u ovoj fazi poslijeratnog razvoja naše stambene arhitekture. Prije svega upravo tada u nas se afirmirao slobodno stojeći stambeni blok kao pretežni tip stambene zgrade. U vezi je s tim drugi dobitak: slobodna površina između stambenih zgrada.

Taj je rezultat izvanredno važan i treba ga smatrati trajnim historijskim dobitkom, premda je ostvaren bezbojnom arhitekturom nakon rata i u sivilu monotonih stambenih naselja.

Dobitak je zapravo poznat jer je kvalificiran mnogo prije, ondje gdje je ta revolucionarna inovacija i izmišljena: u djelu velikog Corbusiera. Međutim, afirmiranjem principa odmah se otvorilo pitanje interpretacije principa, pitanje konzekvencija prema kojima smo velike principe dovodili na svoje tlo i u svoje vrijeme.

I neke su konzekvencije bile pozitivne. Prije svega treba utvrditi gotovo redovitu tendenciju da se podiže odjednom veće naselje. Projektiranje i izgradnja pojedinačnih objekata postaje rijetkost. Već priroda takve metodologije otvara problem tretmana čitavog prostora; rezultat više nije prepušten posljednjoj cigli posljednjeg zidara. Čitav je prostor stanovanja tu, na stolu — bez obzira na to kakav je, poznato je kada je nastao, kako je nastao i tko mu je autor.

Formiranje slobodnog prostora među stambenim zgradama grada, prostora *proširenog stanovanja*, postalo je tako područje intencionalnog postupka, a ne općih regulativa i elementarnih procesa koji ih dovršavaju.

U tom smo trenutku preuzeli i odgovornost za svaki takav postupak. Posljedice više neće moći zastirati uzroke.

reprezentativna mjesta i sukob s funkcijom

Intencije su bile određujući faktor u karakteru naše poslijeratne stambene arhitekture i formiranju gradskih prostora koje je ispunila ta arhitektura. Tu tvrdnju dokazuje činjenica da je rezultat, u bitnom, jednak bez obzira na to na kojoj se materijalnoj razini podizalo stambeno naselje. Zato će analiza primjera višeg materijalnog standarda lakše razjasniti tu pojavu.

Stambeno naselje na »Poljanama« uz Ulicu proleterskih brigada u Zagrebu, izgrađeno u prvim poslijeratnim godinama, takav je primjer. To su dobro osunčani i zračni, komforni stanovi u slobodno stojećim blokovima lociranim u zelenilu i miru parka. To je CIAM-ovski standard, a za nas u poslijeratnoj neimaštini i na ovoj lokaciji, usred zagrebačke periferije Trnja, značio je ne samo realizaciju suvremenog principa, nego i manifestaciju odlučnosti da odsad gradimo za stanovanje koje će biti arhitektonski i urbanistički u suvremenom smislu riječi legitimno. Obespravljeni grad »preko pruge« prestao je postojati; ono što je od njega još fizički preostalo pripada prošlosti i osuđeno je na nestajanje. A ono što dolazi već danas je realnost na »Poljanama«. Doslovno: svijetla budućnost.

U toj budućnosti s jedne i s druge strane Ulice proleterskih brigada, i na prostorima između drugih brzih prometnica, trebalo je, dakle, da se pojave takve cjeline. Razlog da to učinimo bio je, kao što smo vidjeli, vrlo općenito formuliran: zrak, sunce, zelenilo, slobodan prostor, tišina, komfor itd. Općenito je konkretizirano; realizacija je imala manifestaciono značenje primjernog akta.

Nesporazum je bio dvostruk: principi, premda prihvatljivi, nisu ništa sadržavali o brojnim stranama realnog života, a reprezentativna namjera nije dopuštala sumnju u uspjeh. Slobodan prostor parka među relativno korektnim stambenim zgradama pružio je zaista sunčane zrake kroz zelenilo krošnji, ali kako nije sadržavao ništa više, odbacio je drugo ono što je nužno u životu ljudi. Sebe je time ispraznio; nije formiran na relaciji slojevitih potreba života nego na reduciranoj predodžbi o stanovanju. Ponestalo je ovdje one mnogoznačnosti

razloga aglomeriranja ljudskog naselja koja leži u podlozi svakog prostora bogatog vrijednostima. Ono što postoji shematski je prostor prilaznih cesta i pločnika s ponekom klupom u travnjacima, uostalom neprestano upropaštavanim ne samo samovoljom poluurbaniziranog stanovnika naselja, nego i niskim urbanim dignitetom prostora.

Sadržaji koji se nisu pojavili unutar naselja, kao mogući i potreban motiv formiranja njegove jezgre, artikulacije veza i odnosa među dijelovima naselja, pojavili su se — u smislu elementarne funkcije koja je bila neizbježna — na *rubu* naselja. Riječ je o osnovnim trgovinama i uslužnim servisima uz pločnik Ulice proletherskih brigada.

Tu se sad insuficijentnost vizije razvijenog života počela očitavati kao konflikt s postojećim životom.

Jer tako je Ulica proletherskih brigada (po svojoj osnovnoj funkciji brza gradska prometnica) počela primati dopunske funkcije koje znače prolaženje, zadržavanje, okupljanje: život pješaka u gradskom prostoru. Sve bi bilo u redu da je Ulica proletherskih brigada zaista gradska *ulica*, jer taj život i jest život ulice. Ali ta »ulica« nije samo po namjeni brza prometnica nego je to i po dimenzijama a i po rasporedu svojih prometnih traka, po kapacitetu i po vrsti prometa koji se njima odvija, po karakteru svog magistralnog suvremenog gradskog prometnog poteza. Bitna razlika između takve prometnice i nekadašnje ulice i jest u tome što ona ne spaja jednu s drugom svojom stranom, nego ih razdvaja bujicom brzog prometa. Njezina je mjera automobilska, a ne ljudska, njezina priroda mehanička, a ne biološka. Pločnici uz takvu prometnicu ne mogu je učiniti ulicom jer im razlog i nije ulica, nego samo objekti locirani uz prometnicu. Povlačenje pločnika između tih objekata i prometnih traka ima dvostruko negativan efekt: pločnik mora poprimiti potez brze prometnice pa se zapravo pretvara iz pločnika u pistu za pješake, a slobodno stojeći objekti, kojima su sve strane načelno jednakovrijedne, forsirano sad okreću svoje lice brzom prometnici, tražeći od nje da ipak bude — ulica.

Pražnjenje jezgre naselja dovelo je tako ovdje do interferencije suprotnog u prostoru suvremenog grada. Taj prostor izgubio je tako svoje funkcionalno uporište; ono je zapravo razdrto i, kako više ne pruža podlogu formiranju suvremenog grada, tako se ne odupire ni bilo kakom formalizmu koji uvijek nalazi svoj separatan razlog (mimo funkcije realnog života) da se poigra po napuštenom terenu. Taj je razlog u našem primjeru reprezentativna gesta.

U skladu s velikom manirom, s jedne i s druge strane Ulice proletherskih brigada locirani su visoki i

dugački objekti s očitom težnjom da je što prije »zatvore«, što potpunije učine *pravom* ulicom.

Arhitektura kojom se to čini vrlo je kvalitetna, a i to je u skladu s reprezentativnom namjerom: ta je ulica pozornica naše poslijeratne arhitekture na kojoj su vodeći arhitekti pozvani da izvedu svoj solistički »broj«. No kvaliteta arhitekture ne može po sebi formirati prostor; u sukobu reprezentativne geste s funkcijom gradskog prostora izostala je suvisla artikulacija tog prostora.

Odatle pješaci na pločniku uz bujicu automobilskog prometa na jednoj strani zgrade u Ulici proletherskih brigada, a parkirani automobili u miru zelenila na drugoj strani iste zgrade; odatle pješački proboji preko zelenih traka i kroz živice preko tramvajskih pruga, a među vozilima na kolniku; to je automobilska prometnica koja bi ipak i da bude ulica; odatle, najzad, i razlog samovoljnog ubacivanja trgovina među stupove Galićeve zgrade; to su trgovine koje nedostaju na drugoj strani »ulice«; odatle isto tako samovoljno prepravljivanje Šegvićevog objekta: uz pločnik reprezentativne ulice i spadaju važne kancelarije više nego stanovi (kako je projektant zamišljao — bez obzira na to bi li i tako bilo dobro). Tako prestaje biti neobično čak i shvaćanje da su hod pješaka i vožnja tramvaja apsolutno podudarne prometne kategorije, pa se projektira i izvodi pločnik apsolutno paralelan s tramvajskom trasom u dužini od oko 4 km ...

U prirodi je stvari da reprezentativnoj namjeri izmiče stvarna namjena prostora i zgrada; zato se praktično pojavljuje kao neartikulirano područje praktičizma svakodnevnog života. U polarizaciji reprezentativno-praktično suprotnosti se nadopunjuju; cjelovitost je efekta te polarizacije u pražnjenju humanog smisla u samoj jezgri arhitektonskog i urbanističkog fenomena.

inverzija arhitektonskog motiva

Reprezentativna intencija ne ograničava se, dakle, u poslijeratnom vremenu samo na posebne ambicije u vezi s podizanjem zgrada za najvažnije državne i političke institucije, nije samo arhitektonski fenomen i ne ispoljava se samo u elementima konzervativne arhitektonske morfologije. Reprezentativno treba naći u načinu društvenog ponašanja u oblasti arhitekture i urbanizma, u intencijama koje sudjeluju u odlukama da se gradi, kada da se gradi, što i kako da se gradi na svim područjima arhitekture i urbanizma i u različitim formalnim prosedeima. U

bitnom upravo te intencije određuju karakter gradskih prostora i samih arhitektonskih objekata, ponekad čak suprotno svemu što bi poneki objekt trebalo da znači: do prave inverzije arhitektonskog motiva dovodila je u ekstremnim slučajevima reprezentativna intencija.

Tako u slučaju prve Galićeve zgrade u Ulici proleterskih brigada.

Ta je zgrada historijski trenutak naše poslijeratne arhitekture: početak 50-tih godina. Znači odbacivanje svih dilema koje su dojadile dokazanom neplodnošću i demonstrativno vraćanje na dobro poznat naj snažniji izvor. Kad se ta zgrada pojavila, neshvaćanje je pokušalo šaputati o prepisu klasičnog mjesta moderne arhitekture, a bila je riječ o ekstremnoj i samozatajnoj militantnosti suvremenog arhitekta kojemu je u tom trenutku važnija zajednička pozicija — za koju se vidljivije izjašnjava kad je formulacija kojom to čini poznatija — nego vlastito tlo za koje se mogao boriti i ovdje bar onako dobro kako je to učinio na Svačićevom trgu, jednom od najboljih primjera naših poslijeratnih interpretacija uopće.

Radikalnost arhitekta Galića produžavala je liniju one radikalnosti kojom je započela poslijeratna rekonstrukcija Trnja. Kvalitetom i vrstom kvalitete Galićev je objekt obnovio i podigao vrijednost započetog u prvim poslijeratnim danima.

Arhitektonski; ali ne i urbanistički.

Urbanistički je ta zgrada poslužila stvaranju reprezentativne aleje suvremene arhitekture u Ulici proleterskih brigada — »s lica«, *pročeljem*. Ona zaista ima pročelje, zato što ima i veoma naglašeno začelje; postoji naime naličje te zgrade. Nije joj ga arhitekt projektirao, ali joj ga je dodao prostor u kojem se našla, stvorivši oko nje paradoksalnu situaciju da arhitektura, koja je paradigmatički izrasla iz zahtjeva da se čovjeku osigura biološki optimum sunčeva svjetla i izlože suncu njegovi stanovi, u isti mah to isto sunce otima kućercima iza svog začelja. Kazat će se: pa sve to treba da se ruši. Naravno. Samo, da to »naravno« ne traje već 20 godina ne bismo ni u intenciji pojave ove zgrade vidjeli reprezentativni akt već fazu rekonstrukcije. Ovako je pred nama inverzija velikog arhitektonskog motiva: arhitekturom sunca oteto je ljudima i ono malo sunca koliko su ga do njene pojave imali.

Motiv stvaranja arhitektonskog tipa vrijednost je koju potencijalno sadrži arhitektura, ali ta se vrijednost ne realizira već samim podizanjem zgrade. Prostornom interpretacijom, koja je suprotna potencijalnim vrijednostima arhitekture, moguće je oštetiti arhitekturu sve do potpunog izokretanja njenog smisla.

rekonstrukcija: sanacija i regeneracija ili destrukcija

Rekonstrukcija se odmah nakon rata pojavila kao tema socijalnog duga prema prijeratnim radničkim četvrtima. Tamo gdje nije bila podržavana reprezentativnom ambicijom, dugo je odgađana, a kad je započeta, bila je u stanovitoj prednosti, oslobođena jalove poze. Tako je zagrebačka Trešnjevka ozbiljnije zahvate doživjela tek sredinom šezdesetih godina. U južnom dijelu, najteže pogođenom poplavom, došlo je do rušenja starog i izgradnje novog naselja, tako da je problem sličan kao kod izgradnje novih naselja na slobodnim terenima. Ali u centralnom, zapadnom i sjevernom dijelu riječ je o zahvatima rekonstrukcije.

Prijeratna Trešnjevka tipična je periferija, veliko naselje na rubu grada; takva je pretežno i danas. Ta prostrana četvrt gusto je zasuta niskom izgradnjom bez izrazitijih centralnih prostora, s malim brojem nekvalitetnih centralnih sadržaja, s blatnim ili prašnim ulicama pod kojima su nedostajale — i još nedostaju — kanalizacione, vodovodne i plinske cijevi, i s električnim žicama male provodne moći razapetim među drvenim stupovima. Ali arhitektura koja ispunja Trešnjevku tek iznimno silazi na razinu »sluma«; to je skromna i siromašna sredina koja se ne predaje nego unutar materijalnog minimuma konstantno tendira stanovitom dostojanstvu urbanog načina života. Trešnjevka nije ni selo do kojeg je dopro rub grada ni naselje deklasiranih; ona je radnička i malograđanska četvrt. Taj je »mali svijet« uvijek znao obogatiti svoj ambijent voćkom i gredicom cvijeća u malom dvorištu, a gradeći i pregrađujući svoj skućeni stan približiti ga vlastitoj realnoj potrebi i mnogobrojnošću takvih detalja doseći relativnu humanost te periferijske sredine koja u mnogo čemu nadilazi konfekcijsku indiferentnost suvremenog masovnog stambenog standarda.

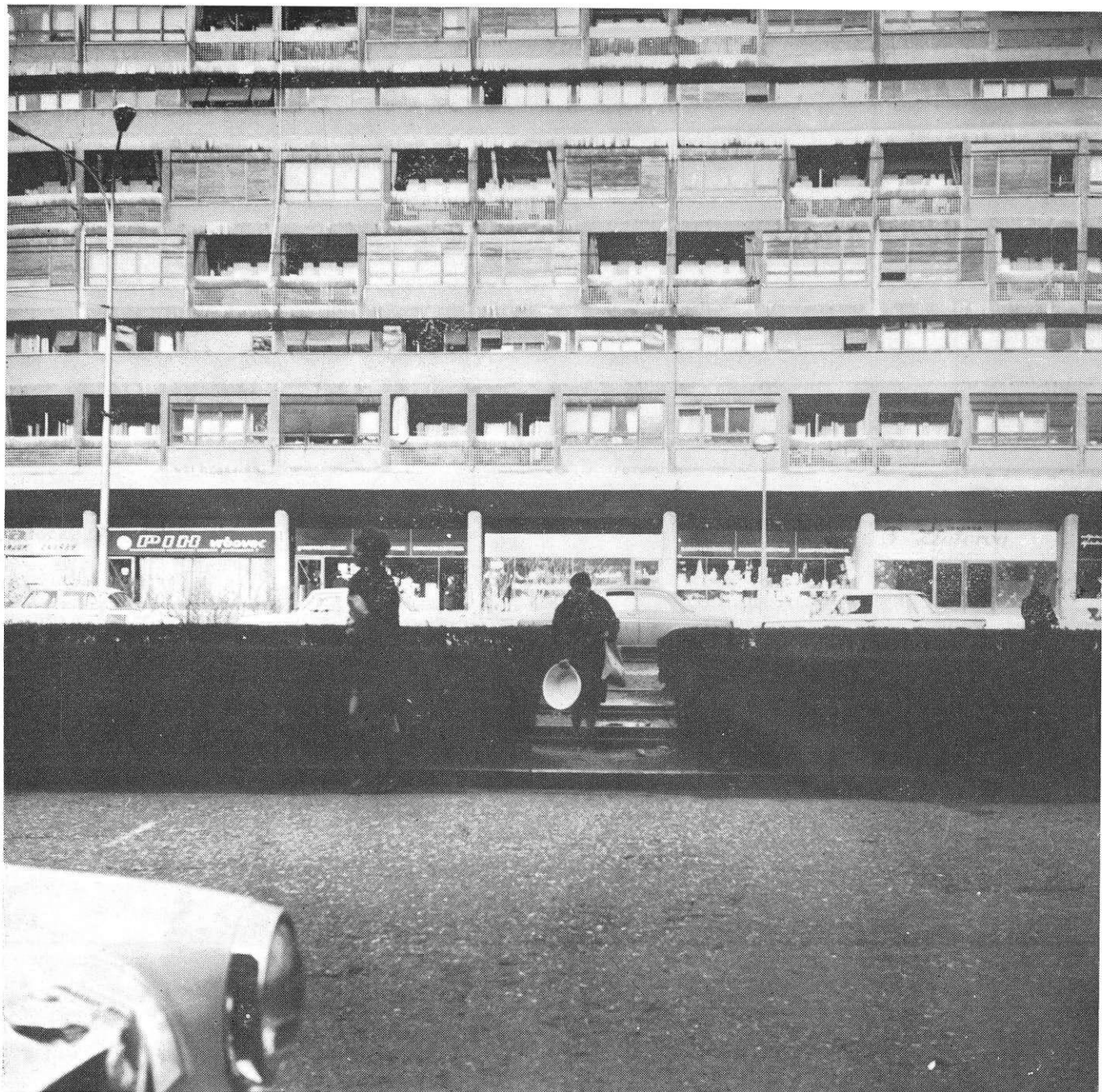
Kako rušenje stare i izgradnja nove gradske četvrti takve veličine ne dolazi u obzir u dogledno vrijeme, rekonstrukcija bi se morala shvatiti kao oprema postojećeg naselja infrastrukturom koja nedostaje i, pomoću nje, podizanje higijenskog i drugog standarda stanovništva. Paralelno je potrebno podizati javne objekte i centralne servisne sadržaje i formirati prostore oko njih kao čvorišta urbanog života tog dijela grada. Postepeno pak, dio po dio, trebalo bi uklanjati stare dijelove naselja počevši od najlošijih, i na njihovim lokacijama graditi nove, suvremene cjeline.

Pošlo se, međutim, posve drugim putem.

ulica proleterskih brigada u zagrebu

67

prostor ispred šegvićevog objekta u ulici proleterskih brigada

S infrastrukturnom opremom četvrti nedovoljno i nedosljedno, a s izgradnjom centralnih sadržaja gotovo nikako. Dominantna je koncepcija interpolacija velikih novih stambenih objekata na postojeću organizaciju prostora i postojeću infrastrukturu.

Jednom se takav kurs rekonstrukcije pojavljuje kao pasivna negacija postojećeg stanja. U Okićkoj ulici stambeni nizovi povlače se nekoliko metara od građevne linije, i tako nastaje »nova ulica«: umjesto prizemnica i jednokatnica, s njihovim dvorištima, peterokatnice u monotonom ritmu prate ulični potez. Među njima preostala niskogradnja.

Očit je nedostatak bilo kakve predodžbe o drugačijoj organizaciji prostora, i odatle odsutnost napora da se ostvari novi, suvremeni i kvalitetniji ambijent. Pasivnim produžavanjem stare strukture, vezane uz zatečeni tip stanovanja i uopće života, ne sanira se niti poboljšava u bilo kojem pogledu položaj stanovništva, a stanovniku nove zgrade oduzimaju one mogućnosti koje bi suvremena arhitektura i urbanizam bili kadri ostvariti (slobodan, zajednički prostor itd.). Neposrednim dodiranjem dvaju sasvim različitih tipova arhitekture izaziva se konfuzan konflikt u kojem gubi i novo i staro.

Tako danas. Sutra, kad nestane i posljednja potleušica među novogradnjama, ostat će njihov trag kao neka trajna osveta velikim pridošlicama u pustoši koja će ih okruživati, jer su se tu našle bez ijedne druge misli osim da se postave u nizu duž jedne jadne periferijske ulice.

Razlika između 5 i 13 — 14 katova nije samo u broju; razlika u veličini razlika je kvalitetna, jer povećava negativan efekt sukoba s prizemnim susjedom do agresivnog napada na sve što je bilo kakva vrijednost života na razini tla. Umjesto kao vjesnike sanacije, tornjeve među prizemnicama treba gledati kao aktore destrukcije. Možda prizemnice među tornjevima neće dugo trajati, ali dok traju, pred njima treba asfalt i vodovodna cijev ispod njega umjesto pumpe u dvorištu. No već u narednom slučaju novo nepotrebno i obostrano neželjeno susjedstvo potrajat će bar toliko koliki je građevni vijek prostora i solidno građenih visokih prizemnica, a taj je bar dvije generacije. Nemogućnost da se stanovanje u tornjevima kompletira oplemenjivanjem prostora oko njih, zauzetog individualnim zgradama, i psihološki pritisak golemih masa koje devalviraju ambijent cijele četvrti niskogradnje, budućnost je u kojoj će stanovnici tih zgrada na različite načine podijeliti te posljedice rekonstrukcije koja je provedena kao destrukcija.

Događa se tako jer rekonstrukcija Trešnjevke nije vođena s idejom sanacije dijela gradskog organiz-

ma, nego s namjerom izgradnje komforne stambene kvadrature koja treba da zamijeni nekvalitetnu. Nije shvaćeno da je grad sociološki fenomen, ili bar nisu izvedene praktične konzekvencije iz te činjenice. Zato tehnički suvremena građevinska masa na Trešnjevku ne ulazi kao tehnički instrument regeneracije nezdravog i atrofiranog gradskog tkiva, nego kao materijalna kvantiteta koja toliko destruiira život toga tkiva koliko se više u njemu pojavljuje.

periferno kao dominantno

Rekonstrukcije su kompleksni zahvati i impliciraju mnogo više komponenata koje sudjeluju u konačnom rezultatu. Izgradnja novih naselja jednostavniji je problem; rezultat građenja tu je izravnija posljedica namjere, htijenja i koncepta; cilj i polazna pozicija nisu razdvojeni spletom starih nanosa. Teren je čist.

Ali nikad nije »tabula rasa«. Uvijek ima stanovite prirodne vrijednosti i karakteristike, položaj u cjelini gradskog tkiva, a često sadrži i poneke ranije zahvate. Tako je nastajanje novog posljedica odnosa prema datostima, kako prema vrijednostima koje treba iskoristiti, uvjetima prema kojima treba uspostaviti smišljenu relaciju, tako i prema preprekama koje treba ukloniti.

Izgradnja naselja Trnsko u južnog Zagrebu karakterističan je slučaj takve izgradnje — podizanja novog stambenog naselja.

Locirano južno od nove brze saobraćajnice u južnom Zagrebu, ono ima čudan oblik pravokutnog trokuta kome se kraća kateta oslanja na tu saobraćajnicu, a hipotenuza, tj. najduža strana, povučena je postojećom željezničkom prugom. Oblik je naselja neobičan zato, jer oslonac najkraće strane uz brzu prometnicu uzrokuje toliko loše povezivanje najvećeg dijela naselja s prometnicom koliko je to uopće bilo moguće učiniti. Može se pomisliti: učinjeno je to s toga što je tako najveći dio naselja oslobođen neposrednog dodira s neugodnostima brzog prometa izvan naselja. S takvim gledanjem ne može se, međutim, uskladiti činjenica da uz rub naselja prema brznoj prometnici urbanist locira kontinuirani niz stambenih objekata; dakle stambenim zgradama štiti isto takve stambene zgrade, tj. dodjeljuje im neku ulogu prostorne žrtve. Ali — sudeći po tome što nisu zamišljene obilazne saobraćajnice rubom naselja nego sav unutarnji promet ide preko naselja, pa je unutrašnjost naselja izukršтана pri-

laznim cestama tako da je ukinuta bilo kakva autonomija pješačkih površina — planera se uopće nije ticao efekt interferencije motornog prometa i autonomnog pješačkog života naselja — pa je »žrtva« onih stambenih nizova koliko neopravdana toliko i nepotrebna. Ne možemo smatrati slučajem što se u tom naselju pojavilo parkiralište pred ulazom u (inače vrlo dobru) osnovnu školu, kao ekstreman primjer neshvaćanja posve općih mjesta suvremenog urbanizma. Takvih neshvaćanja u naselju ima vrlo mnogo: garaže su na kraju naselja, tako da automobili nepotrebno prolaze kroz naselje umjesto da budu zaustavljeni lociranjem garaža na rubu naselja uz brzu prometnicu; mikroplastika terena nije iskorištena za prostor dječje igre, nego se, valjda kao neurednost tla, nasipa; dekorativni karakter nelogično raspoređenih zelenih površina brane kućni savjeti posebnim zabranama, i ta nesloboda na oslobođenom prostoru stambenog naselja ilustrira vrstu konflikta koji se dogodio u zamislima projektanta.

Ili koji se dogodio u realnosti zbog nedostatka suvislih zamisli. Postoji tu, naime, fundamentalni nesporazum ilustriran razlogom one i onakve najduže strane naselja. Nju omeđuje nasip željezničke pruge. Kakve veze ima željeznica sa stambenim naseljem? Iz kojih se razloga trasa željezničke pruge pojavljuje kao najduža međa naselja? Ona se tu nalazi kao vanjska okolnost, prihvaćena zato što urbanist nije znao čime da omeđi naselje, što da locira u njegov rub. Prihvatio je tako kao višu silu činjenicu bez ikakve relacije sa životom naselja osim negativne i apsurdne. Bukom i neprestanom opasnošću, posebno za najosjetljiviji život u naselju, život djeteta, ta gvozdena hipotenuza čitav trokut naselja predodređuje predznakom besmisla. Da bi ta situacija trajnih posljedica improvizacije bila bukvalno predočena, na jednom mjestu naselja nalazimo je kao karikaturu: od pruge se odvaja industrijski kolosijek koji *prolazi kroz naselje* prema Velesajmu.

Karikatura je to u samom životu, ali podjednako će poslužiti isticanju bitnog.

Postojala je posve periferna činjenica: željeznička pruga. Nju je bilo moguće i ostaviti na periferiji zbiljanja u životu ljudskog naselja suprotstavljanjem snažnog tampona (zelenog pojasa, obilazne prometnice, kontinuiranog niza garaža ili dr.) ako su uopće postojali razlozi približavanja naselja pruži. Međutim, za takve ideje bilo bi potrebno imati predodžbu o kvalitetama stambenog naselja — o tome čemu stambeno naselje, osim krovu nad glavom i pristupu pod krov, treba da služi. Tada bi neposredna prisutnost željezničke pruge bila neprihvatljiva. Njezin bi rubni položaj bio nepodnosiv. Ali bez težnje za izgradnjom humanog prostora izostao je otpor svemu što narušava humanost života,

prostor iza galičevog objekta u ulici proleterskih brigada

73

stambeni tornjevi na trešnjevci

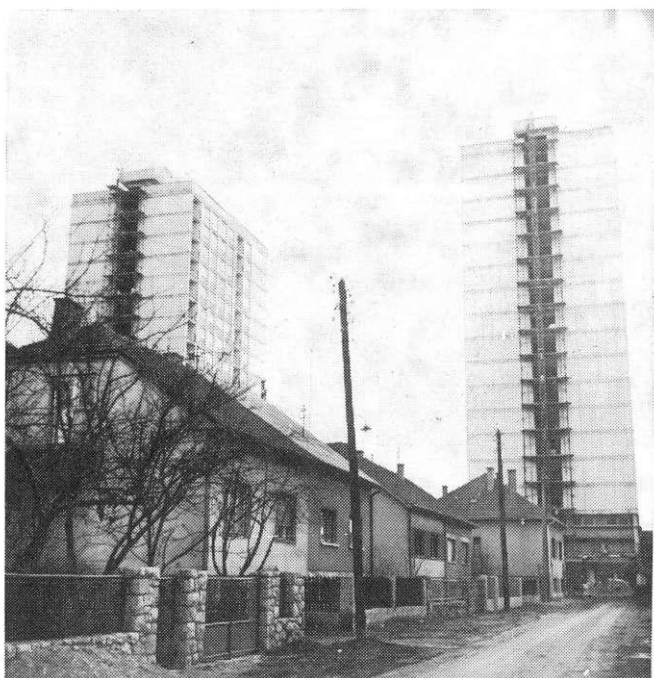
74

novije stambene zgrade na trešnjevci

stambeni tornjevi na trešnjevci

pa je tako pruga olako od perifernog položaja postala najduži rubni potez naselja i dominantni motiv njegove formacije. Naslijeđena okolnost, slučajna za problem ove izgradnje, priznata je kao određujući faktor suvremene urbane situacije.

Nedostatak potrebe za drugačijim svijetom u jezgri prostora stambenog naselja zanemario je i problem njegove rubne zone, olako je napustivši kao periferno područje.

Periferno je provalilo u život naselja kao dominantno.

grad kao agregat

Poslijeratni razvoj arhitekture i urbanizma u Hrvatskoj sadrži burne i slojevite, raznovrsne i suprotne tokove. Period je to definitivne afirmacije suvremenog urbanog elementa u arhitekturi i formaciji gradova, ali putovi na kojima se ta afirmacija ostvarila složen su splet tendencija i prepreka, impulsa i zastajanja, velikih ciljeva i nejasnoća, tako da su rezultati veoma nepotpuni i proturječni.

Sociološki aspekt problema pojavljuje se kao posebno zanimljiv i važan jer izvorište svih bitnih kretanja u našoj poslijeratnoj arhitekturi i urbanizmu nalazimo u društvenim promjenama, izvršenim u revoluciji i u toku razvoja socijalizma u Jugoslaviji.

Iz tog aspekta pitanje se u biti postavlja kao pitanje arhitektonsko-urbanističkog adekvata društvenim odnosima koji su u zemlji nastali i u kojima se odvija njezin daljnji razvoj. Pitanje je, dakle, iz tog aspekta najmanje ograničeno na formalno-estetski ili kulturno-historijski plan, a najviše tako naglašeno da se s potrebnom jasnoćom razabiru mogućnosti jedne specifične oblasti kreativnog djelovanja važnog za opće rezultate društvenog progressa.

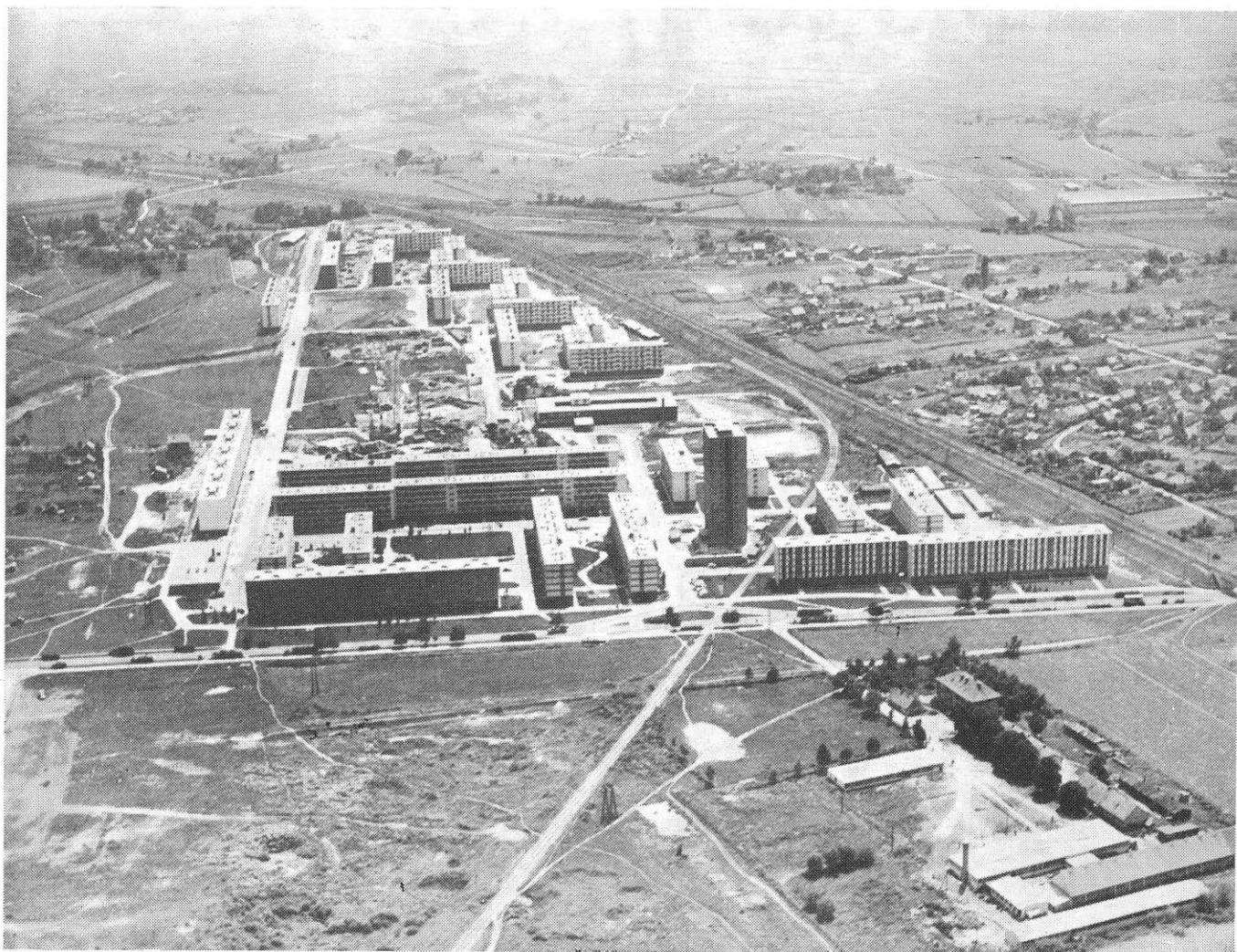
Premda namjera ovog teksta nije da iscrpi problem, analiza primjera iz reda tipičnih nameće neke zaključke koje treba izravno formulirati.

Prije svega stupanj adekvatnosti arhitekture i urbanizma društvenim odnosima u poslijeratnom razdoblju je izrazito nizak. Kvalitete, u smislu vrste a i razine arhitekture i urbanizma, više su zadovoljile stanovite eksplicitne zahtjeve nego što su adekvatne stvarnim mogućnostima a i potrebama društva. Opća je karakteristika poslijeratnog perioda, u tom smislu, suprotna prijeratnoj: dok je prijeratna arhitektura u Hrvatskoj ostvarila, vjerojatno, mak-

simum od onoga što je bilo moguće u građanskom društvu, poslijeratna je ostavila velika, pa i bitna područja, koja joj je otvorio novi društveni okvir, neiskorištenim. Prije nego što bar naznačimo razloge te frapantne pojave, naoko paradoksalno, važno je napomenuti da bi isto tako olako, koliko i pogrešno, bilo odnos arhitektura — društvo poistovjetiti s odnosima arhitekti — društvo. Jer riječ je o odnosu društva prema jednoj oblasti društvene djelatnosti, pa bi kritika te djelatnosti kao kritika profesije, specijalista u toj djelatnosti, bila neopravdana i površna gotovo kao osobni napad u javnim stvarima. Naravno da bi bio apsurdan i zaključak da arhitekti ne participiraju u odgovornosti za ono što se — ne valjda poput fatuma — zbiva u arhitekturi i urbanizmu, a takvo shvaćanje nerijetko susrećemo (doduše obično kao premisu). Riječ je o suodgovornosti u zajedničkoj stvari od općeg značenja — time bi trebalo skinuti s dnevnog reda male povrijeđenosti u velikim stvarima.

Paradoks na koji nas je raspravljavanje navelo rezultat je prije svega insuficijentnosti instrumenata kojima se naša poslijeratna arhitektura našla suočena s novim problemima. Pri tom su insuficijentni bili i opći rezultati suvremene arhitekture koje smo posjedovali (izgrađeni, doduše, dobrim dijelom i u svom najboljem dijelu upravo na negaciji postulata građanskog društva) jer nisu mogli poslužiti u obliku izravne primjene u novoj društvenoj situaciji, nego ih je tek trebalo razviti obogaćivanjem, razradom i konkretizacijom generalnih principa; realna podloga naše prijeratne moderne arhitekture koju je stvorila generacija izvanredno talentiranih i dobro školovanih, obaviještenih arhitekata, djelujući na ograničenom polju u zaostaloj zemlji i stagnantnom društvu, nije, dakle, mogla odigrati veću ulogu od one koju joj moramo honorirati. Kako je »nezgoda« arhitekture da služi praktičnoj upotrebi, zemlja u naletu obnove i zamahu izgradnje nije čekala izradu adekvatnih arhitektonsko-urbanističkih instrumenata svog povijesnog časa. Nedostatak onoga što je nedostajalo u samoj arhitekturi osjetio se najprije kao nedostatak otporne snage arhitekture da odbaci općenite zahtjeve kao upute ili čak gotove formule za nastajanje živog djela, pa su stanoviti kompromisi i kolebanja, naoko nelogični i s obzirom na suvremeni fundus prijeratne arhitekture, ali i s obzirom na relativno neoštar pritisak »sa strane« na rihitekturu u prvim poslijeratnim godinama, slika toga fluidnog i protuslovnim mogućnostima određenog stanja u prvim poslijeratnim godinama.

Ali to nije dugo trajalo, i »dezideologizacija«, vraćanje arhitekture njenim suvremenim vrelima činilo se kao početak pravog, novog puta poslijerat-

ne arhitekture u nas. Latentno pitanje, na koje je u prvom periodu davan općenit odgovor (obično malo upotrebljiv već i stoga što je odgovaranje na takva pitanja prije svega stvar same arhitekture, njenih specifičnih metoda), našlo se u kontekstu evidentnih, a ponekad i demonstrativno-suvremenih arhitektonskih prosedeja, što je već po sebi ukazivalo na promjenu klime. Međutim, decenij ili izgubljen u ratnim godinama ili ekstenzivno iskorišten u poslijeratnim nije se mogao više nadoknaditi jednostavnim priključivanjem prekinutom, i stoga što prijeratni period nije bio dovoljno snažna ni kompleksna podloga, i stoga što je opći razvoj arhitekture donio inovacije bliže potrebama našeg povijesnog trenutka od našeg vlastitog prijeratnog arhitektonskog fundusa i mentaliteta, a i zato što je, osim očitih prepreka, na vidjelu svima, preostalo tamnih dubina s podzemnim tokovima koji nisu bili ni na vrijeme ni jasno razabrani, u čemu i jest istočni grijeh poslijeratnog perioda.

Neadekvatnost građenja prema faktičnim povijesnim društvenim potrebama nadoknađivala je svoju nepotpunost manifestacionom suvremenom pozom, a praktičnim pitanjima, koje oblast arhitektura i urbanizma ne može odreći, odgovarala je rezigniranim građevnim prakticismom, ponekad na rubu, a ponekad i prelazeći granicu koja dijeli arhitekturu i urbanizam od neosmišljene tehnike građevinarstva.

Rezultat je takvog razvoja da su realne potrebe koje treba da zadovolji građenje prestigle misao koja vodi građevinsku djelatnost. Arhitektura je postala kvaliteta koja nije neophodno potrebna, urbanizam direktivni akt koji može izostati. Građevna masa, koja proširuje i povisuje naše gradove, ne znači više uvijek i njihov progres. Što je češće i što duže traje takvo građenje, to manje znači progres, a sve više predstavlja povećanje opsega i intenziteta pitanja koja građenjem želimo riješiti. U tom zatvorenom krugu stručni instrumentarij arhitekture i urbanizma sve više postaje sredstvo parcijalnih intervencija umjesto da pripada razini prakse — time i sam atrofira, jer nije riječ o repertoaru specijalističkih postupaka, nego o metodologiji formuliranoj kao stručni odgovor društvene sredine na egzistencijalna pitanja povijesnog trenutka. Arhitektura se ne može razvijati ako ne razvija svoju sredinu, a mogućnosti su razvoja i napretka neiskorištene, umanjene, oštećene i spriječene stagnacijom arhitekture i urbanizma.

Razigrane materijalne sile, znak uvećanih potencijala društva, na djelu su u takvoj promjeni materijalne okoline koja se tiče i tipologije i strukture i oblika prostora. To se odnosi ne samo na čovjekov svijet u neposrednom smislu riječi nego i na život biljnog i životinjskog svijeta, na mikroklimu itd. —

na totalitet uvjeta života u prostoru. Te se promjene ni izuzetno ne zbivaju na način adekvatan njihovu kompleksnom efektu; pa i primarna racionalna intervencija u prostoru, koja bi imala za cilj da konzekventno provede bar osnovni funkcionalni aspekt gradnje, vrlo je rijetka — a takav aspekt još se ni ne približava humanom efektu o kojemu je riječ kad plediramo za socijalni aspekt pitanja. A ne činimo to teme radi, nego upozoravajući na neizbježnost teme; povratni efekt je neizbježan jer je uzrokovan logikom povezanosti stvari povezanih bez naše želje — pa zato i izvan naših moći da mimoilazimo prisutno.

Grad, paradigma urbane civilizacije, tek je naoko prepušten svakom postupku i svakom ishodu. Moguće ga je održati razvojem a razvijati napretkom; što snažniji, to osjetljiviji organizam, što opsežniji, to fleksibilniji fenomen, zahtijeva sve veću preciznost postupaka, sve bližih društveno-povijesnom adekvatu što ga nameće sociološki aspekt arhitekture i urbanizma.

Nije, dakle, riječ o »nepraktičnom« čovjekoljublju; riječ je o egzistencijalnom pitanju: loš grad ne funkcionira, a grada koji ne funkcionira neće biti.

Pri tom treba imati na umu da je funkcioniranje grada mjera optimuma koji on daje ljudskom životu; a taj nije jednoznačan, vezan je upravo na onaj motiv koji je povod stanovitom građevinskom aktu u okolnostima koje su prikrile faktično prisutne, ali nepriznate razloge građenja.

Pred nama je opasnost grada koji je nanos građevinske mase a ne funkcionalna jezgra urbane formacije prostora, urbane civilizacije. Stupanj organiziranosti kvantitativnog rasta te mase još ne umanjuje njenu insuficijentnost, kao što ni povremene geste ne otklanjaju stupanj njene neadekvatnosti. Mjera insuficijentnosti razabire se iz sociološke perspektive, jer kaos može biti standardiziran, kao što je napomenuo Mumford, a da time ne bude manje kaotičan kad ga se projicira na čovjeka. I kroz solističke arhitektonske »tačke« kao i među njima.

Grad kao agregat fenomen je koji nam se ukazuje iz perspektive sociološkog aspekta poslijeratne arhitekture i urbanizma u Hrvatskoj.

j. s. de oiza
bijeli toranj, madrid

80

